

LUKÁCS ZS. TIBOR

Propaganda és közvélemény kutathatósága a történettudományban

Nehezen megválaszolható kérdés, vajon lehet-e közvéleményről beszélni a kora újkori magyar történelem kapcsán? Mi tekinthető közvéleménynek a korban, s milyen módszerekkel vizsgálható? Az első nehézséget a fogalmi meghatározás jelenti, mivel a köznyelvi használat lényegesen eltér a szociológiai értelmezéstől. Az értelmező szótár definíciója és a nagy lexikonok címszavai lényegében ugyanazt a meghatározást adják a közvéleményről: nagyobb közösségekben általánosan elterjedt felfogás, nézet, ítélet, vélemény közügyekről. A köznyelv elsősorban az általános megítélés szinonimáját érti a közvéleményen. Bár már a múlt század történetírói is gyakran utaltak vagy hivatkoztak ebben a köznyelvi értelemben a közvéleményre, mint ahogyan napjaink történészei is, ennek ellenére a fogalmat tudományos kategóriaként a történettudomány ezideig nem határozta meg. Megtette viszont a szociológia és a politikai filozófia, melyek azonban napjaink közvéleményét is csak szigorú módszertani megkötésekkel vélik kutathatónak, a polgárosodás, a rendszeres nyomtatott sajtó előtti korokra vonatkozóan pedig többségükben egyenesen kétségbe vonják a közvélemény létét. Míg tehát a történettudomány folyamatosan használja köznyelvi értelemben a fogalmat, de nem definiálta és nem alkotta meg a maga tudományos kategóriáját, addig a szociológia és a filozófia úgy határozta meg, hogy azt a történetírás nem alkalmazhatja a polgárosodás előtti korokra.

1. A polgári társadalom közvéleménye

Jürgen Habermas egy egész könyvet szentelt a polgári nyilvánosság és a közvélemény elemzésének, munkája filozófiai megalapozású történeti szociológia.¹ Ebben a közvéleményt nem a köznyelvi értelemben használta, hanem erősen leszűkített, pontosan körülírt politikai kategóriaként. Ez a „meghatározott értelemben vett” közvélemény a polgári társadalom és állam történeti elválásának eredményeként jöhetett létre, a civil társadalom kommunikációjának kísérleteként a hatalommal, amelyhez eszközül a polgári nyilvánosság intézménye szolgált². Ez a speciális, politikai terminusként kezelt közvélemény a polgári társadalom elvárásait volt hivatott közvetíteni a polgári állam, a hatalom felé, amely legitimitációját épp a népszuverenitás elvéből merítette. A habermasi közvélemény a megszólaltatott népszuverenitás. Funkciója szerint a politizáló-okoskodó közönség kritikai magatartásának kifejeződése, szemben áll a közhatalommal, s a többség ítéletére, a közjóra hivatkozik, vagyis a polgári állam legfőbb legitimáló erejére. Ilyen feltételek mellett érthető a habermasi álláspont, hogy „közvéleményről meghatározott értelemben csak Angliában a XVII. század végén és Franciaországban a XVIII. században lehet szó”³.

Habermas eleve úgy állította fel a maga közvélemény-kategóriáját, hogy definíció szerint elvetette annak alkalmazhatóságát a prekapitalista korszakokra. Pedig a polgári társadalom kritikájának az államhatalommal szemben megvolt a maga középkori előzménye a törvényekbe iktatott rendi ellenállás formájában, közhatalom és ellenzéke között ebben a korban is kimutatható a kommunikáció. Igaz, ebből kizárták a társadalom túlnyomó többségét. A témával foglalkozó nemzetközi szociológiai szakirodalomban sokan hirdetik azt az álláspontot, különösen a formális szociológia képviselői, hogy a közvélemény működését, funkcióját tekintve a történelem során végig jelen

volt⁴. Habermas ezzel szemben a hangsúlyt a nyilvánosság jellegének alapvető különbségeire helyezte az adott történelmi korok eltérő társadalomszervezetének megfelelően. Az ókori Hellasz nyilvánossága szolgált példaként és ideológiai mintaként a reneszánszt követő későbbi koroknak, elsősorban a nyilvánosság mint *res publica*, a magán kategóriájától elválasztott köz kategóriája hagyományozódott ránk a római jog definícióiban a középkoron keresztül. Érvéle szerint a feudális középkor reprezentatív közéletet, reprezentatív nyilvánosságot hozott létre. Az uralkodó és a rendek nem a társadalmat reprezentálták, hanem a társadalom előtt reprezentálták saját hatalmukat. Mindez rendkívül élesen megmutatkozott a barokk abszolutizmus idején, a nyilvánosság kizáró, de egyidejűleg a nyilvánosság előtt zajló teátrális reprezentációból. A polgárosodással a publikum, mint a közhatalom absztrakt ellenpólusa, kezdett egyre inkább öntudatra ébredni gazdasági ereje és befolyása növekedésével. A polgári nyilvánosság annak köszönhetően fejlődött ki, hogy a közérdeket az alattvalók egyre inkább saját érdeküknek tekintették. A polgári társadalom fokozatosan elvált a politikai államtól.

A magyar szociológiai irodalomban Habermashoz hasonlóan Angelusz Róbert is speciális terminusként használja a közvéleményt. Meghatározása ugyan nem tér el lényegében a lexikonok köznyelvi értelmezésétől, de definíción kívül a közvélemény kategóriáját kizárólag a polgári társadalmak számára tartja fenn. A prekapitalista korokra a „népérzületet” és a „közösségi véleményt” tekinti megfelelő kifejezésnek. Előbbi „a közhangulathoz hasonló érzelmi beállítódás”⁵, utóbbi „a közösség érték és normarendszere által meghatározott, közmegegyezés formájában kifejeződő vélemény”⁶. Javasolt kategóriáit azonban ezek a definíciók egyrészt nem határolják el saját közvélemény-fogalmától, másrészt a köznyelvi használatától sem különböztetik meg kellő egyértelműséggel.

Az ismert francia szociológus, Pierre Bourdieu szerint „a közvélemény nem létezik”⁷. Egy részproblémát, napjaink közvélemény-kutatásainak technikáját vizsgálva jutott erre a megállapításra. Kimutatta, hogy a kérdőívek összesített eredményeibe – melyet a kutatók közvéleménynek neveznek – jórészt torzított információk, manipulált ítéletek kerülnek. Napjaink kérdőíves közvélemény-kutatásaira, annak módszereire ez igaz lehet, mivel azonban nem tárgyalja, nem is cáfolhatja azt a jelenséget, hogy minden korszak minden társadalmának vannak általánosan elfogadott nézetei arról, mi a helyes, a jó vagy az igazságos, a közvélemény fogalmának köznyelvi értelmében létezik egyfajta általános megítélés.

* * *

A felsorakoztatott példákból kitűnik, hogy a közvéleményt a polgársághoz kötő álláspontok a közvélemény fogalmának eltérő értelmezéséből, használatából erednek. Hogy polgári nyilvánosság és közvélemény nem lehetséges polgári társalom nélkül, abban Habermasnak és Angeluszknak igazat kell adnunk. A polgári közvélemény hiánya egy adott korban azonban nem lehet egyúttal mindenféle közvélemény tagadása. A nyilvánosság eltérő jellege vagy hiánya nem zárja ki általános vélemények létezését, csak azok politikai szerepének szempontjából van a nyilvánosságnak jelentősége. Talán közérthetőbbé teszi álláspontunkat egy művelődéstörténeti analógia. A modern értelemben vett értelmiség nem létezett a 17. században, mai ismerve alapján ezt a réteget hiába keresnénk a korban⁸, mégsem gondolja senki, hogy nem léteztek papi, tanári, orvosi vagy mérnöki munkát végző emberek ebben az időben, vagy hogy a „középkori értelmiség” kifejezés értelmetlen volna.⁹ Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról, hogy mind a „közvélemény”, mind az „értelmiségi” modern kategóriák¹⁰. Nem véletlen, hogy a polgárosodás előrehaladásával a 19. század társadalmá kezdi használni ezeket a fogalmakat. Ebből a szempontból érthető a szociológia és filozófia művelőinek ragaszkodása ahhoz, hogy a közvélemény kategóriáját szigorúan az újkorhoz, a

polgársághoz kössék. Ugyanakkor, véleményünk szerint, más nézőpontból logikus az az eljárás is, amely – a köznyelvi „általános megítélés” értelemben – funkciója és működése alapján közelít a közvéleménnyel jelölt jelenségekhez. A történelem során minden hatalmi pólus komoly anyagi és szellemi energiát fordított arra, hogy reprezentációjával megfeleljen a korabeli társadalmi elvárásoknak, hogy megfelelő képet alakítson ki magáról. Teljességgel valószínűtlen, hogy a propaganda és reprezentáció költséges, fáradságos működtetését vállalták volna, ha nem biztosak abban, hogy a befogadó közeg reakcióit, véleményét lehetséges befolyásolni ez irányú tevékenységükkel. Ez a szemlélet jellemzi a szociológián belül a funkionalista irányzatot és számos külföldi történész művét is. Nem kétséges, hogy a történettudomány számára sokkal inkább ez a megközelítés és értelmezés a járható út a közvélemény kategóriájának tudományos igényű megfogalmazásához, történeti szempontú vizsgálatához.

2. A köznyelvi értelemben vett közvélemény a magyar történetírásban

Nincs arra lehetőség, hogy a teljesség igényével tekintsük át a közvéleménnyel foglalkozó összes külföldi és hazai történeti munkát, ezért a szemlét a 17. századi, vagy korábbi magyar történelmet feldolgozó összefoglaló hazai művekre korlátozzuk. A rövid összefoglalás azért szükséges, hogy körvonalazódjék, mely jelenségeket járják körül a kora újkort elemző hazai írások, mire utalnak vagy hivatkoznak a közvélemény kapcsán.

A múlt század végén megjelent, „A magyar nemzet története”¹¹ című összefoglaló mű 17. századot tárgyaló részében Angyal Dávid és Acsády Ignác már használták a közvélemény fogalmát. Angyal egyértelműen a rendek véleményét jelölte meg közvéleményként, akik az országgyűlés által biztosított fórumon követelésekkel, kritikával fordulhattak a kormányzathoz és az uralkodóhoz: „A nádor erőt merített a közvélemény tiltakozásából s az udvart figyelmeztette”¹², „a dologban a protestánsok közvéleménye nem érvényesülhetett”¹³. Ez az értelmezés ahhoz a felfogáshoz hasonló, mely a kormányzottak elvárásainak, kritikájának kifejeződését látta a polgári közvéleményben. Más, erre vonatkozó rokon értelmű kifejezéseiben is ezt a visszavetítő szemléletet fedezhetjük fel¹⁴.

Míg Angyalnál a közvélemény szó csak elvétve fordult elő, Acsády írásában meglepően gyakran szerepel, méghozzá jóval tágabb értelemben használva. Az ország rendjeinek véleményét ő is közvéleménynek tekintette: „A közvélemény nem is ellemezte a török kívánságok teljesítését. Mint Barcsay, a rendek is meghajoltak a helyzet kényszerűsége előtt”¹⁵. „Mint az egész közvélemény, akképpen Zrínyi is mindinkább elfordult az udvartól”¹⁶. Más helyütt azonban egyértelműen kiténik, hogy Acsády a közvélemény értelmezési körébe bevette a társadalom más, a politizáló rendeken kívüli csoportjait is: „Rákóczi a nép minden rétegében ellenségre talált. A közvélemény ez áramlatával a pártos lengyel urak nem mertek szembeállni”¹⁷. „Emberi mód szerint alig resistálhatni a töröknek. E felfogás valóságos hitté csontosodott a közvéleményben, s a politikusokat, katonákat, a tömeget egyaránt áthatotta”¹⁸. Lényegében Acsády közvélemény felfogása is a politikában, közügyekben kinyilvánított véleményt jelenti, csak esetében – Angyaltól eltérően – az ítékezés, véleményezés nem korlátozódik kizárólag a politikai élet döntéshozóira, ahogyan ez a fontos különbség a közvélemény helyett használt kifejezéseiből is kiténik¹⁹.

A 17. századi magyar történelem egy másik, átfogó feldolgozása Szekfű Gyula nevéhez kötődik.²⁰ Munkájában alig fordul elő a közvélemény szó, a kevés utalás alapján felfogása Acsádyéhoz hasonlítható, a közvélemény fogalma egyaránt vonatkozik a rendek és a többi társadalmi réteg ítéletére: Montecuccoli „erdélyi útját és utóla-

gos védekezését a magyar közvélemény, katolikus és protestáns egyaránt ökolcsapásnak érezte, ... a magyar népek és Zrínyinek is személyes ellensége lett”²¹.

Később, a 20. század folyamán megjelentek egyenesen a közvéleményt vizsgáló kutatások a történetírásban, de tudományos kategória továbbra sem született. Horváth Magda a német területekről származó, magyarokról alkotott 15-16. századi közvéleményt vizsgálta fel²², de a közvélemény fogalmát nem tisztázta, s a propagandától sem választotta azt el. Az általa használt forrás-típusokból kitűnik, hogy minél több társadalmi csoport véleményét igyekezett figyelembe venni. A rölapok, históriás énekek, újságok mellett vizsgálta a könyörgéseket, imádságokat, prédikációkat, tanácsokat, intelmeket és még a vásárokon szájrol szájra terjedő elbeszélések lejegyzett anyagát is²³. Polgár Vilmos szintén a magyarokról kialakult külföldi megítélést elemezte az olasz közvéleményről szóló tanulmányában²⁴. Mivel forrásai történeti, földrajzi monográfiák, újságok, hadijelentések, eposzok és más költemények voltak, így kutatásának tárgya talán inkább a propaganda, mint a közvélemény volt. A kortárs történészek közül hasonlóan járt el Kőpeczi Béla a Thököly-felkelésről írott munkájában²⁵. Az ő módszere is elsősorban újságok, pamfletok, történeti és földrajzi könyvek magyar vonatkozású részeinek kiemelése volt. Ezek a források azonban további elemzések nélkül inkább a közvélemény formálásáról szólnak, nem magáról a közvéleményről. Ennek következtében az derül csak ki, hogyan jelenik meg Európában a Thököly-felkelés a korabeli propagandában, de ennek közvéleményt alakító hatására, a recepcióra a szerző már nem tért ki. Kőpeczi Béla a közvélemény fogalmát nem körvonalazta, s a propagandától azt még elméletben sem választotta el²⁶. R. Várkonyi Ágnes tanulmánya²⁷, melyben Buda 1686. évi visszavívásának magyar visszhangját elemezte, az első kísérlet arra, hogy a kutatási célok szempontjából értelmezze a közvélemény jelenségét a prekapitalista korokra vonatkozóan is. Felfogásában „a korélmények határozott érték kategóriák szerint rendeződnek közvéleménnyé”, s e folyamatban „a legfontosabb erő a hagyomány”²⁸. E meghatározás szerint a közvélemény egy közösségnek a friss információkra adott válasza, értékítélete a korabeli normák alapján. Alkalmas lehetne ez a körülírás tudományos kategóriának, ha élesebben elkülönülne a tanulmányban a kor mentalitása, a közgondolkodás a közvéleménytől²⁹. A szigorú elhatárolás helyett azonban egy későbbi tanulmányában a közvélemény fogalmával a közgondolkodás jelentéstartományát is egyértelműen lefedi³⁰, a normák és hagyományok helyett a hír, a tájékozottság válik hangsúlyossá megközelítésében. Ez az egészen tág, a közgondolkodást is magába foglaló közvélemény-felfogás más történészeknél is megfigyelhető, például Makkai Lászlónál, Klaniczay Tibornál³¹. Ez az újszerű megközelítés és kérdésfelvetés alapvetően új kutatási irányokat jelöl ki. A 17. századi korélményeket R. Várkonyi Ágnes elsősorban közvetlen forrásokra, hírlevelekre, magánlevelekre támaszkodva kutatta, de utalt arra, hogy közvetett módon szintén megragadható a közgondolkodás, ha „a pusztá szó vagy maga a nyelvi szöveg asszociációs ereje hív elő hagyományokat”³², ami jelentősen kiszélesítheti a kutatások forrásbázisát.

Rúzsás Lajos a Mohács utáni közvéleményről írott tanulmányában³³ jól érthetően fogalmazza meg a maga definícióját, felfogásában a közvélemény „egy-egy társadalom állásfoglalását, ítéletét fejezi ki az őt foglalkoztató, érintő jelenségekről, eseményekről”³⁴. A világos meghatározás mellett jól elhatárolja egymástól a propagandát és közvéleményt. Ennek ellenére a közvélemény elemzése helyett ő is a közgondolkodást és politikai gondolkodást vizsgálja, anélkül, hogy jelezné a különbséget az utóbbiak és az általa megfogalmazott közvélemény között. Tanulmányából végeredményben az nem derül ki, hogy a közvéleményt befolyásoló műveknek volt-e kimutatható hatása, mi volt a közönség válasza a propagandára.

Áttekintve a „polgári közvélemény” kizárólagosságát hirdető nézeteket és a

magyar történetírás törekvéseit a prekapitalista korok közvéleményét érintő kutatásokban, úgy véljük, többé-kevésbé körvonalazódott, mi jelenti valójában a problémát a történeti kutatások számára a közvélemény fogalma és jelensége kapcsán.

3. A történeti kutatás céljai a közvélemény vizsgálatával

Kiindulva abból a köznyelvi értelmezésből, mely szerint a közvélemény általánosan elterjedt felfogás közügyekről, a feladat annak a normarendszernek a feltérképezése, amely a korabeli ember számára kétségbevonhatatlan és magától értetődő volt, tehát amihez viszonyítva értékelt és ítéletet alkotott. Ezek az értékítéletek a közvéleményben öltenek alakot, amelynek a kutató azért szentel figyelmet, hogy a következő lépésben eljuthasson a mögöttes rejtőző normarendszerhez. E két szféra, maga a viszonyítási alap és az abból következő értékítéletek tehát együttesen fontosak.

Visszatekintve a múlt századi, századeleji vagy kortárs történészek tevékenységére, úgy hisszük, többé-kevésbé hasonló szándékkal utaltak vagy hivatkoztak a közvéleményre. Lényegében mindegyikük a kor mentalitására célzott, amely nagyra értékelte vagy elítélte a közélet figyelemre méltó eseményeit. Ebből a szempontból nincs igazán jelentősége, mely társadalmi rétegek véleményét értelmezte a kutató közvéleményként, mert a kor egyazon normarendszerén osztozott úr, jobbágy és prédikátor, csak értelemszerűen máshol tudta benne a maga helyét. Nem kétséges, hogy létezhetnek rétegvélemények, a kisemberek gondolatai másféle rétegmentalitást hordozhatnak, mint az elit nagyműveltségű, kivételes tájékozottságú személyiségeinek nézetei, ezért mindenképp érdemes ezeket a rétegvéleményeket együtt vizsgálni és minél több szempontból összevetni. Meghatározó jelentőségű a közvélemény létrejöttében, hogy a közélet és a politika eseményeiről kik értesülnek, milyen gyorsasággal és milyen pontossággal. Hogy mennyire lesz népes azok tábora, akik ítéletet alkothatnak, nagymértékben azon múlik, milyen hírek, információk jutnak el hozzájuk, ha egyáltalán eljutnak. Általánosságú úgy válhat egy nézet, ha az maga elég széles körben elterjed, vagy az alapját képező információk jut el sok emberhez. Kérdés, hogy a kora újkori ember lehetett-e ehhez eléggé jól értesült, mennyire volt kiterjedt és működőképes a korszak információs hálózata³⁵. Az ez irányban végzett eddigi kutatások azt bizonyítják, hogy a 17. századi magyar társadalom informálódási viszonyai lehetővé tették az általános tájékozottságot³⁶.

A történetírás közvélemény-kategóriáját az eddig számba vettek alapján a következőképpen célszerű meghatározni: A közvélemény egy közösségnek általános felfogása, ítélete, véleménye közügyekről, melyet a hozzá eljutó friss információk alapján alakít ki az adott kor egységesen elfogadott normái és értékei szerint. E kategória véleményem szerint kellőképpen nyitott, bármely történeti korra érvényes, legyen szó akár az ókori Hellaszról, akár a 17. századi Erdélyről. Lehet tehát közvéleményről beszélni a 17. századi magyar történelemben is, ha közvéleménynek a társadalmi megítélést, értékelést tekintjük a közélet szereplőiről és eseményeiről.

A legnagyobb gond, hogy nincs élesen meghúzott határvonalunk közvélemény és a közvéleményformálás, a hatalmi önreprezentáció propagandája között. A hatalomnak természetéből fakadó törekvése, hogy befolyását, uralmát minél szilárdabban megtartsa, vagy lehetőségei szerint növelje és kiterjessze. Ennek egyik fontos eszköze a propaganda is, amellyel a társadalom véleményét, megítélését igyekszik úgy előkészíteni és alakítani, hogy azzal megkönnyítse uralmának gyakorlását és fenntartását. Ez a prekapitalista korokban inkább egyfajta preventív propaganda. Annak érdekében, hogy a hatalom elfogadtassa magát és a társadalmi elvárásoknak megfelelően, hogy legitimálja uralmát a kor igényei szerint, önképét az adott társadalom normáihoz kell igazítania, még akkor is, ha a köz maga nem jelent legitimáló erőt, csak publikumot a reprezentá-

cióhoz. Ennek következtében a hatalom társadalomnak szánt propagandája és a társadalom véleménye a hatalomról kölcsönösen hatnak egymásra, attól függően, mennyire öntudatos a társadalom az államhatalommal szemben. A hatalom legitimitációját a társadalom elismerő megítélése biztosíthatja csak. A hatalmi propaganda és a társadalmi megítélés kölcsönösen feltételezik egymást, egyik a másik nélkül értelmét vesztené. Ha a hatalomnak nem volna fontos, mit gondolnak róla, nem foglalkozna propagandával, reprezentációval, és nem fordítana rá oly sok pénzt, időt és fáradságot végig a történelem folyamán.

Bár a hatalmi propaganda és a társadalmi véleményezés egymásra kölcsönösen ható jelenségek, mindenképpen célszerű elhatárolni őket egymástól, hiszen a propaganda a befolyásolás szándékával, a véleményformálás céljával fordul közönségéhez, de a társadalom értékelése, véleményezése a közélet eseményeiről, szereplőiről nem feltétlenül alakul úgy, ahogy a propaganda szeretné beállítani. Ugyanakkor a propagandának és a közösség véleményének van egy jelentős érintkezési területe, ez pedig a normákkal és tradíciókkal operáló közgondolkodás és az értékeket, hagyományokat őrző köztudat. A köztudat az a normarendszer, amelynek alapján közéleti eseményeket vagy személyiségeket a társadalom közgondolkodása értékkel és megítél, de ugyanehhez a normarendszerhez kell igazítani a propagandát is, ha pozitív vagy negatív beállításban akar a hatalom láttatni. A társadalom közgondolkodása és köztudata tehát mind a két irányból megközelíthető, de fontos a kétféle megközelítés különbségét végig szem előtt tartani.

Kutatásaink jelenlegi fázisában lényegesen többet tudunk mondani a propagandáról, a hatalom önreprezentációjáról, mint a közvéleményről. A propaganda vizsgálatahoz a forrásadottságok sokkal jobbak, az elemző munka egyszerűbb, a forrásokban több a konkrétum. Sokkal gyorsabban és látványosabban érhet el eredményt a kutató, mintha közvetett utalások morzsáit keresgélne a közvélemény megismeréséhez. Egy röpirat teljes egészében propagandamű, a közvélemény nincs kiadványban közzé téve, a közvéleményt össze kell gyűjteni. Az uralkodó vagy az udvar reprezentációja lényegesen fontosabb levelezési téma volt, mint az általános vélemény lejegyzése. A kutatómunka kezdetén nem igazán látszott még, hogy amit a közvélemény forrásainak vélünk, többségükben „csak” propagandisztikus írások. Fontos eredmény, hogy közvetett módon, a propaganda felől indulva sok olyan új információ birtokába juthatunk, amelyet a hagyományos, politikatörténeti szempontú kutatások szemlélete és módszere aligha fedezett volna fel.

Jegyzetek

1. Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Bp. 1971. (a továbbiakban: Habermas)
2. Habermas 110.
3. Habermas 6.
4. Bauer, W.: Die öffentliche Meinung in der Weltgeschichte. Leipzig, 1950.; Belder, E. A.: Propaganda in the 30 Years War. Princeton, 1940.; Berger-Burdeau-Chapsal-Djordjevic: L'opinion publique. Paris, 1957.; Gravier, M.: Luther et l'opinion publique. Paris, 1942.; Mead, M.: Public Opinion in Early Societies. in: Propaganda and Communication in World History I. Honolulu, 1979. (a továbbiakban: Mead); Scribner, R. W.: For the Sake of The Simple Folk. Cambridge, 1981.; Thomson, O.: Mass Persuasion in History. Edinburgh, 1977.; Vocelka, K.: Die politische Propaganda Kaiser Rudolfs II. Wien, 1981.

5. Angelusz 43.
6. Bourdieu, Pierre: L'opinion publique n'existe pas. in: Les Temps Modernes, 1973/1. (a továbbiakban: Bourdieu)
7. Bourdieu 1293.
8. „A legokosabb tudomásul venni a zűrzavaros helyzetet, és azt mondani, hogy értelmiség, mint önálló társadalmi réteg nem létezik a XVII-XVIII. századi Magyarországon, viszont nagyon sokan folytattak, igaz nagyon eltérő körülmények között, értelmiségi tevékenységet. Kicsit hatásvadászan: értelmiség nincs, csak értelmiségiek.” Péter Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai. In: A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. Szeged, 1984. (a továbbiakban: Múzeumi Kutatások) „A letűnt korok értelmiségének fogalma mai tudásunk szintjén sajátos, rendkívül összetett történelmi jelenséget sűrít... Eredendően interdiszciplináris módszert követelő történelmi jelenségről van szó.” R.Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján. In: Múzeumi Kutatások.; R.Várkonyi Ágnes: Az idő mélyáramai. In: Pelikán a fiaival. Bp., 1992. (a továbbiakban: R.Várkonyi)
9. A magyar történetírásban általánosan elfogadott az értelmiség fogalmának használata a modern korok előtti társadalmak vizsgálatában. Néhány példa: Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a XVII-XVIII. században.; Kosáry Domokos: Magyarország és az európai értelmiség a 17. században.; Péter Katalin: Az értelmiség és a XVII. század közepének politikai mozgalmai.; R.Várkonyi Ágnes: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17-18. század fordulóján.; Szakály Ferenc: Hódoltsági értelmiség a 17.sz. második felében. Múzeumi Kutatások.; Makkai László: Művelődés a 17. században. In: Magyarország története III. (1526-1686), Bp., 1987.; „Értelmiség” szavunk legkorábbi előfordulását 1843-ra, a közvéleményét 1804-re teszi A magyar nyelv történeti etimológiai szótára I-II. Bp., 1967-70.
10. Margaret Mead írásában a közvélemény fogalmának egy olyan definícióját találjuk, mely a történelmi korok bármelyikére sikerrel alkalmazható: „A közvélemény terminus egy olyan multiindividuais helyzetre vonatkozik, amelyben az egyéneket nyilatkoznak vagy nyilatkozásra bírhatók arról, mely adott lehetőséget, személyt vagy sokakat érintő javaslatot támogatják, s ezt olyan nagy számban, olyan gyakorisággal és kitarással teszik, hogy az lehetőséget teremt az érzelmi indíttatású, affektív cselekvésre a szóban forgó tárgy tekintetében” Mead 47.
11. Angyal Dávid: Magyarország története II.Mátyástól III.Ferdinánd haláláig. VI.; Acsády Ignác: Magyarország története I.Lipót és I.József korában. VII. In: A magyar nemzet története. Szerkesztette Szilágyi Sándor Bp., 1898. (a továbbiakban: Angyal. ill. Acsády)
12. Angyal 215.
13. Angyal 219.
14. Pl.„az ország figyelem”, „a politikai világ”: Angyal 213.,188.
15. Acsády 74.
16. Acsády 162.
17. Acsády 40.
18. Acsády 347.
19. Pl. „a nép szava”, „a tömeg felfogása”, „a nagy tömegek gondolkodása”. Acsády 35, 235, 337.
20. Szekfű Gyula: XVII. század. In: Magyar történet. IV. kötet. Szerkesztette Hóman Bálint-Szekfű Gyula. Bp., 1935. (a továbbiakban: Szekfű)
21. Szekfű 41.

22. Horváth Magda: A török veszedelem a német közvéleményben. Bp., 1937. (a továbbiakban: Horváth)
23. Horváth 41.
24. Polgár Vilmos: Magyarország és a magyarok a 17.századi olasz közvéleményben. Pannonhalma, 1942.
25. Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bp., 1979. (a továbbiakban: Köpeczi)
26. „A XVII. század második felében maga a közvélemény fogalma is vitatható. Azt nem lehet tagadni, hogy létezett valamiféle köz-velemény, és hogy az uralkodó osztály érdekei határozták meg, de formálása és hatása országok szerint sokféle volt”. Köpeczi 283.
27. R. Várkonyi Ágnes: A visszaszoruló török képe a magyar közvéleményben. Kortárs 1988/5. (a továbbiakban: R. Várkonyi 1988)
28. R. Várkonyi 1988. 88.
29. „A közgondolkodásban az új és a régi értékrendszer, a hagyomány és a napi élmény szakadatlanul egymásba iktatódik” – ez a megállapítás a közvélemény körülírásában is szerepelt, nem érzékelhető a különbség a közgondolkodás és a közvélemény között. R. Várkonyi 1988. 89.
30. „Röpiratok és hírcikkek jóvoltából a magyar kérdés beépül az európai közvéleménybe” – véleményem szerint inkább a köztudatba vagy közgondolkodásba, amely aztán a közvélemény kialakulásának alapjául szolgál a továbbiakban. R. Várkonyi 1992.
31. Makkai László: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952. 100, 113, 129, 139, 148.; Klaniczay Tibor: Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában. In: Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985. 122.
32. R. Várkonyi 1988. 89.
33. Rúzsás Lajos: A magyar közvélemény útkeresése Mohács után a XVI. században. In: Mohács. Szerkesztette Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986. (a továbbiakban: Rúzsás)
34. Rúzsás 323.
35. A 17. századi magánlevelezésben is megmutatkozik a korabeli információ éhség, a tájékozottság és a tájékoztatás igénye. Különösen jó példa erre a fejedelmi postát kézben tartó Teleki Mihály levelezési anyaga, de más gyűjteményekben is rendkívül gyakori a hírek felőli türelmetlen tudakozódás. Sok esetben magát az 'információ' szót használják a tájékozottságra. „Maurer Mihályt informáld derekasabban az pénzek s ezüst mivek expendálásáról...” (CLXXVII.levél); „Nekünk inkább tetszik Sebessi uramnak bemenetele, csak legyen informatus jól...” (CLXXX.levél); „Komoly véleményel és informatival bír az hadakozás európai vonalain...” (DLXXXVIII.levél) In: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632-1660. MHH XXIV. Szerkesztette Szilágyi Sándor. Bp., 1875.
36. R. Várkonyi 1988.